

Megjegyzések a *-val/-vel* rag eredetvitájához

1. Nagy érdeklődéssel olvastam már öt évvel ezelőtt is BERECZKI GÁBORNak valóban „mintaszerűen logikus és következetes érvelésű” tanulmányát (l. a fenti értékelést), nemkülönben HEGEDŰS ATTILÁnak erre reflektáló írását a MNy. jelen számában a *-val/-vel* rag eredetéről. Igen jellemző a kérdés tudománytörténetére az, amit BERECZKI tanulmánya elején megemlít, hogy RÉVAI óta számos

tudós feszült neki a probléma megoldásának, de teljesen megnyugtató eredményre mégsem jutottak. A BERECZKI által felsorolt öt figyelmet érdemlő származtatásból mára csak azok a kísérletek maradtak talpon, amelyek önálló szóból, nem pedig toldalékmorfémából indulnak ki. Már korábban megdőltek tehát MÉSZÖLYNEK az *-l* ablatívuszra és FOKOSNAK a határozói igenév képzőjére építő magyarázata. A legszélesebb elfogadásra a BERECZKI által 3. helyen említett SZINNYEI-féle magyarázat talált (vö. pl. MSZFE., TESZ., EWÜNG., TNYT. stb., de elhárítja az UEW.). Az első helyen említett HUNFALVY-féle eredeztetést (< fi. *veli* 'fiútestvér' és lapp megfelelője) RÉDEI fejleszti tovább, a SIMONYITÓI felvetett ötletet (< cser. *wel* 'latus, pars, regio', lásd 2. helyen említve) BERECZKI támogatja meg számos rokon nyelvi példával a < PU **pälä* 'halb, Hälfte, Seite' (vö. m. *fél*) etimon alapján. RÉDEI magyarázata ellen BERECZKI emel kifogást, mondván: „magyarázatának egyedüli gyenge pontja a finn és a lapp szó elszigeteltsége az uráli nyelvcsaládon belül” (MNY. 2001: 207). HEGEDŰS ellenben BERECZKI gondolatmenetét bírálja, s bár nem vonja meg tőle az írása elején hangoztatott dicsérő jelzőket, a végkövetkeztetése mégis ez: „Talán jobb volna a nyelvtörténeti tankönyv következő kiadásából törölni az idézett vagylagosságot”, azaz – ha jól értem – a közkeletű SZINNYEI-féle levezetés mellől a BERECZKI-féle alternatívát. Az írás azonban ezzel véget is ér: új magyarázat nem születik, marad a „termékeny bizonytalanság”. Új magyarázattal ugyan magam sem szolgálhatok, s talán egy későbbi alkalommal vissza is térek ehhez a témához, szeretném ezúttal néhány gondolattal segíteni az ismét megélelénkült diskurzust.

2. HEGEDŰS ATTILA három pontban fogalmazza meg azokat a kételyeket, amelyeket BERECZKI (ill. részben RÉDEI) érvelésének olvasása közben támadtak benne. Reflexióim első szakaszában ezekre kívánok röviden kitérni.

1. „Ismeretes, hogy az önálló szói eredetű határozóragok korábbi életükben névutók voltak.” – írja az első pont elején HEGEDŰS ATTILA. Ez igaz, sőt én itt is hangsúlyoznám, hogy a névutók előzménye határozószó, azoké pedig ragos névszó volt. BENKŐ például így összegzi a *-val/-vel* raggal kapcsolatos véleményét: „Így hát az *-l* ablatívuszragos főnévből [*< *βey + -l - J. D.*] határozószón → névutón keresztül való raggá válás ez esetben sem lehet vitás” (ÁrpSzöv. 227). HEGEDŰS ATTILA következő megállapítása ugyanis, mely szerint „amikor ma személyragozzuk őket [ti. önálló szói eredetű határozóragjainkat], nem a ragot ragozzuk, hanem a rag megelőző állapotát mutató névutót”, felvet egy érdekes szófajttörténeti kérdést is: a személyragozás alapjául szolgáló szó státusa névutó vagy inkább határozószó, esetleg ragos névszó volt-e. Véleményem szerint csak az agglutinálódó, raggá váló **βeyl* fejlődéstörténetében van névutói fokozat, az önálló szói helyzetét megőrző, továbbragozott **βeyl* (vö. **βeylem*, **βeyled* stb.) leginkább határozószóként azonosítható. Továbbmenve ezt olvassuk: „Ennek megfelelően mondunk *hozzám*-ot **hozom* helyett, *belőlem*-et **bőlem* helyett”. A gondolattal, hogy tudniillik a névmási személyragozásban az önálló szói előzmény domborodik ki, messzemenően egyetérthetünk. Szeretném azonban hozzáfűzni azt is, hogy ezek a ragozott alapszók sem kerültek el a hangváltozásokat, s bár igaz, hogy *bőlem* helyett *belőlem*-et mondunk, *bennem* helyett viszont nem mondunk *belenem*-et, jóllehet ez lenne a teljesebb, „szabályosabb”. A rendszer ugyanaz, de a változás mértéke és üteme eltér az ablatívusz és lokatívusz viszonylatában (az okok közismertek, összefüggnek az adott alakok frekvenciájával). – A „gyakran használt *velem* mellett elő-előfordul a korábbi alaknak tekinthető, és hosszú magánhangzót tartalmazó *vélem* is” – írja tovább ugyanott HEGEDŰS ATTILA. Kései ősmagyar példái és a nyelvjárásokra történő utalások teljesen korrektek, mindazonáltal továbbra is óvatosságot követel annak a kinyilvánítása, hogy a *vélem* alak a rag önálló szói előzményének történetében mihez képest „korábbi”, és a magánhangzó hosszúsága mivel magyarázható. Nem zárható ki ugyanis az egyszerű hangsúlyos nyúlás sem, hasonlóképpen a *nekem* > *nékem* esetéhez. Ha viszont igazolható lenne, hogy a *vélem* *é*-jének hosszúsága nem(csak) nyúlás eredménye, hanem egy spiráns vokalizálódásával előállott kettőshangzó folytatása, akkor gyengülne a SZINNYEI-féle magyarázatot érő kritika, amely az alapnyelvi *k-t* folytató *γ-vel* szemben csak rövid magánhangzót regisztrál a ragan és előzményében. Kérdés tehát továbbra is, hogy ha egy ősmagyar **βeyl*-ből vezetjük tovább a fejlődést, milyen módon magyarázzuk a spiráns eltűnését, illetőleg átalakulását.

Az idevágó hangtörténeti kérdések feszegetése helyett HEGEDŰS ATTILA a továbbiakban inkább BEREZCKI felvetéseinek alaktörténeti részleteivel foglalkozik. Mielőtt követnénk őt ebben a gondolatmenetben, térjünk vissza az előző bekezdés végén nyitva hagyott kérdéshez: mi történhet egy ősmagyar **βeɣl* szóalak spiránsával, vezet-e hangtörténetileg „kikövezett” út a *velem*, *veled* stb. sorozat, illetőleg a *-vel* rag irányába. Nos, az egyik kétségtelenül számba veendő lehetőség a **βeɣlem* > *veɣlem* > *vélem* „klasszikus” levezetés. Gyengéje az, hogy az eredményeképpen létrejött *vélem* végig periferikus helyzetű a magyar nyelvtörténetben a *velem*-hez képest, nem beszélve arról, hogyha a *velem*-et a *vélem*-ből vezetjük le, hangsúlyos szótagban levő hosszú magánhangzó rövidülésével kellene számolnunk, ami jóval ritkább, mint az itt bekövetkező nyúlások.

További kérdésünk az, hogy eltűnhet-e egy spiráns anélkül, hogy „nyomot hagyyna” maga után – például vokális formájában? A kérdésre szerintem igenlő válasz adható, nemcsak a már számon tartott ritkább esetekben (pl. a mássalhangzó-torlódásoknál). Az első lehetőség, amire utalni szeretnék, az agglutinálódó **βeɣl* szövegének átalakulása, amely folyamatra – más összefüggésben – HEGEDŰS is utal, BÁRCZI nyomán „szabálytalan zsugorodás”-ról beszélve (pl. a *-be* rag kapcsán). Egy **βeɣl* > *-vel* változás tehát ennek az ismert folyamatnak az egyik példája is lehetne. Fejtegetésünk azonban akkor vinne méginkább előre, ha kijelenthetnénk, hogy egy „magánhangzó + γ/β spiráns + mássalhangzó” hangsorból nemcsak agglutinálódó szövelemben tűnhet el nyom nélkül a spiráns. Jómagam akkor szembesültem ezzel a kérdéssel először, amikor a Tihanyi Alapítólevél *itu rea* szörványát elemezve arra a megállapításra jutottam, hogy ebben a névutós szerkezetben az *itu* nemigen lehet más, mint az *itó* 'itató' szó *ituy* ~ *itoy* korabeli alakjának „spiránst vesztett” formája, ahol a szóvégi spiráns eltűnésében az agglutinálódó névutó első mássalhangzója is szerepet játszott (l. JUHÁSZ, eri *itu rea* [Ómagyar helynévi nyomokon]. In: KOZOCSA SÁNDOR GÉZA – LACZKÓ KRISZTINA szerk., Emlékkönyv Ráczy Endre hetvenedik születésnapjára. Bp., 1992. 124–30). Más lehetőségek felvetése mellett analóg jelenségként hoztam fel az erdélyi *Disznajó* (< *disznaɣ* ~ *gyisznaɣ* 'disznó' + *jó* 'folyó') és a három *Sajó* (< *saβ* 'só(s)' + *jó* 'folyó', vö. FNESZ⁴.) helynévi példáját, ahol a γ/β spiránsook úgy tűntek el, hogy hangkörnyezetük nem változott meg. Ebbe a körbe tartozik még a *jó* 'folyó' helynévi összetételei közül a *Hejő* is, amely a *heβ* 'hő, meleg' és a *jó* összetételéből alakult. Ide kívánczik persze, hogy a *Hejő* mellett létezik *Héjő*, sőt *Hájó* is, illetőleg hogy a *Sajó* víznevek régi adataiban a *Sojjo* ~ *Sójó* stb. formák is jelen vannak, amelyek a „hagyományos”, vokalizációs út meglétére is következtetni engednek. A szavak hangtörténete tehát nem egyvonalú: tértől és időtől nem független folyamat.

A későbbiek során igyekeztem adatokat találni arra, hogy egyéb szavakban: igékben, közfőnevekben stb. előfordul-e a két rokon spiráns, a γ/β „nyomtalan” eltűnése. Néhány lexémán kívül a *-val/-vel* rag története és az *sz*-szel bővülő *v* tövű igék története szolgáltatott rá számba vehető példát. BEREZCKI GÁBOR tanulmányának olvasásakor vettem újra elő a kérdést, amikor is rábukkantam HORGER ANTALnak egy a Magyar Nyelvben 1927-ben megjelent tanulmányára, melynek címe: „Sajó és társai” (23: 497–502). Meglepve olvastam, hogy HORGERT ugyanezek a főbb gondolatok foglalkoztatták cikkének megírása közben, s bár szerteágazó kérdésfeltevésében sokfelé elkalandozik, és egyes etimológiái fölött is eljárt az idő (sőt a *-val/-vel* raggal sem foglalkozik), mégis sikerül neki egy tételt többé-kevésbé igazolnia. Eszerint létezhetett olyan kisebb hatókörű hangváltozás, amely a szóban forgó spiránsokat (ő főleg a γ -ról beszél), illetőleg a belőlük fejlődött félhangzókat magánhangzó után és mássalhangzó előtt nyomtalanul eltűntette; l. pl. *teɣ-het* > *tehet*, *iɣ-tat* > *itat*, *teɣ-nék* > *tenék* > *tennék*, miközben természetesen elismeri, hogy a *tétel*, *tégy* stb. alakokban nem ez a hangváltozás érvényesült. Egyéb példái között szerepel többek között a *vítat* (< *βiftat* vö. *ví* ~ *vív*), *jöhet*, *jön* (< *jöβhet*, *jöβn* vö. *jő* : *jövök* stb.), *budákol* (a *búvik* származéka), a *halɣag* (a *hóɣag* változata), a *sató* ~ *satú* (a *sajtó* változata), vagy a *tulok* szó, amely hangtörténeti problémák miatt azóta kikerült a török etimológiák közül, de az *orv* megmaradt – azzal a megszorítással, hogy a szökezdő rövid mgh. problematikus a spirantikus előzményhez képest (vö. még hasonlóképpen *toɣrul* (~ *tuɣrul*) > *turul* ~? *túruul*: LIGETI, A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986. 70, ill. TESZ.).

Ismeretesek természetesen a felmerült problémákra egyéb, plauzibilis magyarázatok is (pl. a *lesz, tesz, vesz, hisz, visz* stb. -félék eredeti tövégi spiránsának a „morfematikai megelevenedésre” és ebből eredő elvonásra építő magyarázatai (vö. pl. ABAFFY: TNyt. 1: 50 stb.), illetőleg egyes etimológiák elkenései (pl. LIGETI i. h. és a TESz. szerint a régi okleveles adatok *Turul*-jait *Túrul*-ként is lehet olvasni), ennek ellenére érdemes lenne egy nagyobb kritikai adattárat összeállítani azokra a nyelvtörténeti példákra, ahol a γ/β spiráns etimológiailag biztos lábakon áll, mégis nyomtalanul tűnik el a „magánhangzó + spiráns + mássalhangzó” formációból. – Az elmondottak után vessünk még rövid pillantást HEGEDŰS ATTILA kritikájának 2. és 3. pontjára.

2. Ebben a szakaszban HEGEDŰS BERECKZINEK azt a tételét kifogásolja, mely szerint ha volt is primer esetrag a magyar *fél* szó előzményéből agglutinálódott névutón, az nyomtalanul elenyészett. „Magyar nyelvtörténeti ismereteink szerint önálló szói eredetű névutóink szerkezete tő + primer rag (T + R), illetőleg tő + birtokos személyjel + primer rag (T + J + R) lehetett (ZSILINSZKY: TNyt. 1: 442–3). A primer rag tehát hozzátartozik korai önálló szói eredetű határozóragjaink struktúrájához. BERECKZI több finnugor nyelvből hoz példákat az általa ajánlott alapszó névutóként való használatára, de példái is mind primer határozóragosak.” Ezek a kifogások valóban komolyan gyengítik a szóban forgó magyarázatot, sőt ezt megfejlhetjük egy hangtani kérdéssel is: miért nem *felem, feled, fele* stb., tehát *f*-es szókezdetű a névmási határozószói paradigma, amely általában jól őrzi az eredeti szókezdetet?

3. „Harmadik megállapításunk a »van-e hasonló?« kérdésköréhez kapcsolódik” – írja HEGEDŰS ATTILA. Az analóg példaként felhozott *-ba/-be, -ra/-re* esete szerinte problematikus: „Először is: ha a *-val/-vel* végén lett volna egy primer határozórag (esetleg egy latívuszrag) az a személyragozásnál biztosan előjönne (mint a *-hoz* esetében az *-á*). De csak a tövéghangzó jön elő (*velem*)! Másodsor: a *-ra* esetében nem tövéghangzó, tehát nem az alapszó része az *-a*, hanem latívuszrag. Ezt igazolja, hogy személyragozás esetén az egykori hosszú hang jelenik meg. Tévedés tehát a *-ra* végén levő *-a*-t nem primer ragnak tartani.” Egyetértek HEGEDŰS ATTILA első mondatával, miszerint ha egy latívuszrag lett volna a szó végén, az a névmási személyragozásban nagy valószínűséggel megmutatkozna, kb. így: *velém, veléd* stb. A helyzet azonban az, hogy – ha maradunk a SZINNYEI-féle magyarázatnál – nem kell keresgetnünk az „elenyészett” határozóragot, hisz az ott van: az *-l* ablatívuszrag formájában. Arra a kérdésre viszont, hogy a „*-ra* esetében nem tövéghangzó, tehát nem az alapszó része az *-a*, hanem latívuszrag”, nem adnék ilyen határozott választ. A „szabálytalan zsugorodáson” átment ragok egyrészt az idők folyamán elvesztették morfológiai áttetszőségüket, másrészt egyes elemeik azonosítása sem mindig problémamentes. Ha a **hozá* :> *-hoz* :> *-hoz/-hez/-höz* fejlődési sort elfogadjuk, akkor azt is látnunk kell, hogy latívuszragok is áldozatul eshetnek a rövidülésnek. Nyelvtörténeti különfejlődés keretében például a *-ra/-re* „életrajzában” is elképzelhető hasonló, vö. *reá* > *-re* (l. az archaikus északnyugati nyelvjárásokban: *Nyitráre*), majd illeszkedéssel: *-re/-ra*. Ez a feltevés persze nem iktatja ki a az eliziót működtető fejlődési fonalon – (**royá* > **roá* >) *reá* > *-rá* > *-ra* > *-ra/-re* – létezését¹. A névmási határozószói paradigmában viszont egyértelműen az *-á* latívuszrag őrződik meg: *reám* ~ *rám*, *reád* ~ *rád* stb. Ez a kettősség azt jelzi, hogy érdemes elválasztani az agglutináció hangtörténetét az önálló szói hangtörténetétől, miközben szem előtt kell tartani a kölcsönhatás esetleges analógiákat működtető szerepét is.

3. Zárásul azt mondhatjuk, hogy talán még mindig a SZINNYEI-féle magyarázat fejlesztésével juthatunk a legmesszebbre a *-val/-vel* rag eredetmagyarázatában. A kérdés azonban még tovább kutatandó, és addig is, míg a mostaninál határozottabb eredményre nem jutunk, mérlegelnünk kell a korábbi okfejtések használható elemeit, s ha lehetséges, újabb nyelvi anyagot kell bevonnunk a vizsgálatokba.

JUHÁSZ DEZSŐ

¹ Köszönöm KOROMPAY KLÁRA idevágó hasznos megjegyzéseit.